

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 7.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Készült a
Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 Lendület Kutatócsoport keretében
a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében

A borítón:
Jelmeztervek Csokonai Vitéz Mihály *Tempefői c. vígjátékához*
(vízfestmény, 1809 körül)
Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, K 90, belső címlap

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, a BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja és hálózati kiadója • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Az Arany család mesegyűjteménye

Az Arany család kéziratosa mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása, kiad. DOMOKOS Mariann és GULYÁS Judit, a találósok jegyzeteit írta VARGHA Katalin, kísérőtanulmány HERMANN Zoltán (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Universitas Kiadó – MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018), 737 l.

Egyszer, hol volt... Telhetetlen kritika

Az Arany család meséit összegyűjtő vaskos kötet címlapján Ország Antal 1863-ban készült családi felvétele látható. Arany János és felesége, Ercsey Julianna, gyermekeikkel, a 23 éves Juliannával és a 19 éves Lászlóval, valamint vejükkel, Szél Kálmánnal. A kép jelentőségét részben az adja, hogy ezen a képen, és csak ezen a képen láthatóak együtt Arany János szűkebb családjának tagjai, részben az, hogy egészen kivételesen jó minőségben maradt fenn a különleges technikával készült porcelánkép.¹ Ám én mégsem ezért kedvelem ezt a képet, hanem azért, mert műtermi mivolta, beállítottsága ellenére van benne valami zavarba ejtő esetlenség. A család mind az öt tagja más irányba néz tágra nyitott szemekkel. Nyilván a hosszú exponálási idő miatt bámulnak a messze jövőndőbe – nem is sejtve, hogy néhány évtized múltán a család örökös nélkül hal ki. A kép tragikus hangoltságát a nézői percepció utólagos tudása adja meg, s így a mélabús tekintetek mögé nyilván önkényesen, mégis könnyedén láthatunk bele valaminő baljós sejtelmet. A néző képen kívüli világába hatoló tekintetek széttartása emellett azért is lehet szimbolikus, mert a család tagjai (mind az öten) másképp és másképp lettek részesei, fontosabb vagy kevésbé fontos szereplői a magyar kulturális emlékezetnek. Az édesapa, Arany János árnyéka mintegy elhomályosította a többiekét: a háttérben működő feleségét, a művelt úrilányt, a sok tekintetben az apa nyomdokaiba lépő fiút és persze a nagyszalontai lokális Arany-kultusz építésén utóbb oly szorgosan fáradozó vőét. Nemcsak arra figyelhetünk, hogy a nagyhírű költő mellett szinte esélyt sem kaptak a többiek, hanem arra is, hogy – bár egy családról beszélünk – mily sokféle dilemmával szembesültek az egyes tagok, mily összetett társadalomtörténeti helyzetben találták esetenként magukat.

Az Arany család meséinek esetében a családtagok körüli történeteknek különös jelentősége van. A szövegeket többnyire Ercsey Julianna és Arany Julianna

1 A 2017-es Arany-émlékévben előkerült az eredeti porcelán papírkép. Az E. Csorba Csilla rendezte fotótörténeti kamarakiállításon (*Ország[h], város, híres ember*) megtekinthető volt a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2018. március 15. és május 30. között. A képről lásd KASZAP-ASZTALOS Emese és SIDÓ Anna, „Melyik talál?": *Arany János életében készült képmásai* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018), 33; 70 (19. tétel).

jegyezték le, majd a 18 éves Arany László rendezte sajtó alá az anyagot: a mesét stilizálta, kiegészítette, átrendezte. Arany János maga – legjobb tudomásunk szerint – nem működött közre sem az eredeti kézirat létrehozásában, sem pedig fiának *Eredeti népmesék* cím alatt 1862-ben megjelenő kötetének publikálásában,² mégsem lehet független tőle a vállalkozás: Arany ugyanis nemcsak a népi iskola egyik, hanem már a kortársak számára is legfontosabb képviselője volt egyfelől, elméleti szinten is foglalkoztatta a népi kultúra kérdése másfelől, s végül maga is részese volt a népmesék kiadása körüli korabeli eseményeknek és vitáknak. Ilyenformán egy olyan komplex vállalkozásnak tekinthetjük az *Eredeti népmesék* kiadását, mely több résztvevő együttműködésének révén valósulhatott meg. Ez persze több kérdést nyit meg, melyek megválaszolása körültekintő vizsgálatot igényel.

A kötetet sajtó alá rendező szerzőpáros, Domokos Mariann és Gulyás Judit nagy erudícióval végezték el ezt a feladatot.³ A csaknem 740 oldalra rúgó kritikai kiadás minden tekintetben példás alaposágú tudományos teljesítmény. A továbbiakban előbb a szövegkiadás textológiai elveiről, majd a kiadást kísérő, a meseszövegek alakulástörténetét elemző tanulmányokról mondok néhány mondatot.

Az Arany család mesegyűjteményének kézírata az 1950-es évek elején került elő a Magyar Tudományos Akadémia épületében. Hogy pontosan hol, kik és milyen körülmények között találtak rá e páratlanul értékes forrásra, ezzel kapcsolatban többféle leírás is létezik – mint azt kimerítően feltárta jelen kritikai kiadás. (Mivel minden lehetséges variánsa e fantasztikus felfedezésnek Gergely Pálra megy vissza, ma már nem lehet igazságot tenni abban a kérdésben, hogy a háború okozta károkat elhárító munkások valóban be akartak-e gyűjtani a talált kéziratokkal vagy inkább szétszórták a padlón lapjait.) Mindenesetre a kézirat provenienciája rejtély – talán a Kisfaludy Társaság népköltési gyűjtemé-

- 2 Tompa Mihálynak írta 1862. június 20-án keltezett levelében: „Hát ez a fiú, nem felcsapott authornak! Húsz iv népmeséje van már kinyomva Heckenastnál, melyet a néjével gyűjtöttek még gyerek korukban, s kap érte 200 fíot.” Arany János Tompa Mihálynak (Pest, 1862. június 20.), in *Arany János levelezése (1862–1865)*, kiad. Új Imre Attila, Arany János összes művei XVIII. Levelezés 4 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014), 1442. lev., 64. Ettől persze – mint a mesék kiadói megjegyzik – nyilván tudhatott fia terveiről és tevékenységéről, hiszen ekkoriban még egy háztartásban laktak.
- 3 A két szerző már eddig is sokat tett a XIX. századi folklórforrások feltárásáért, népmesék értelmezéséért. Lásd GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010); DOMOKOS Mariann, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015).

nyébe került be valamikor. S bár 1951 óta több kísérlet is történt értékelésére,⁴ kiadása mindeddig váratott magára.

A kéziraton, melyet nagyrészt Arany László anyja és nővére jegyzett le, Arany László margójegyzetei, javításai is olvashatóak (illetve egy mesét ő is leírt), s ennek alapján szinte bizonyos, hogy felhasználta azt az *Eredeti népmesék* kiadásakor. A kéziraton idegen kéz is dolgozott, s hosszabb-rövidebb azonosíthatatlan részek is vannak.⁵ A tisztázat jelenleg nem ismert, így az eredetileg feljegyzett szövegváltozat, Arany László jegyzései, illetve az 1862-es kiadás szövegállapota áll rendelkezésünkre. Ezekből kirajzolódik az a folyamat, amiként a mesék és találósok szövegei elnyerték végső formájukat. Itt persze nem pusztán a végleges szöveg az érdekes, hanem az is, ahonnan az elrugaszkodott: ezért aztán nem elegendő az *ultima manus* szerinti rendezés, nem elegendő a változatot textológiai jegyzetek sírboltjába temetni. Domokos és Gulyás – logikus módon – egy szinoptikus kiadás elkészítése mellett döntöttek: a bal oldali lapon az eredeti kézirat olvasható, a jobb oldalin Arany László kiadásának szövege. Így viszonylag csekély munkával össze lehet nézni a változatokat egymással. A szöveg ezáltal nem lezárt egység, hanem folyamatosan keletkező-alakuló entitás, mely éppen ebben a szinoptikus alakjában nyerte el újabb – kevésbé az olvasókat, mint inkább a tudományt kiszolgáló – alakját.⁶ Logikus lépés volt az is, hogy az eredeti kézirat saját emendálásait, rájegyzéseit lapalji jegyzetben és grafikus jelek segítségével ugyanígy olvashatjuk, s nem kell lapozgatnunk. A sajtó alá rendezők célja az volt, hogy egy nyitott könyv lapjain legyenek áttekinthetőek a releváns információk. Persze ehhez hozzátehető: az is csak egy döntés eredménye, hogy e szöveg médiuma legyen a könyv, s ennek alapegysége az oldalpár. Hiszen Walter Gabler sokat emlegetett *Ulysses*-kiadása óta könyvtárnyi irodalma van annak, hogy miként lehet a szinoptikus kritikai kiadásokat digitális környezetben létrehozni.⁷ Persze az átkódolás melletti érvek nem mind azonos súlyúak:

- 4 A legfontosabb ezek közül: Kovács Ágnes, „A XX. században rögzített magyar népmese-szövegek XIX. századi nyomtatott forrásai I: Arany László magyar népmese-gyűjteménye”, in *Népi kultúra – Népi Társadalom II–III*, Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve, 177–214 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969).
- 5 A különböző kezek szétválasztásához, az írásképek összevetéséhez melegen ajánlom nemrégiben indult (s ma még béta-verzióban működő, de hamarosan közhasználatba kerülő) kézíraskataszterünket, melyet ilyesfajta problémák megoldására fejlesztettünk: *Autograph.hu – Kézíraskataszter 1.0*, főszerk. Csörsz Rumen István, (Budapest: Lendület „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon, 1750–1820” Kutatócsoport, 2019), < <http://www.autograph.hu/> >
- 6 Hermann Zoltán írt elméletibb jellegű tanulmányt a kötetben a kérdésről: Hermann Zoltán, „A meseszövegek közlésének szöveggenetikai szempontjairól”, in *Az Arany család mesegyűjteménye*, 145–160.
- 7 Néhány éve például elkészült az *Ulysses* TEI XML változata is Jonathan Reeve vezetésével: <https://github.com/open-editions/corpus-joyce-ulysses-tei>

a hozzáférhetőség és bizonyos textológiai problémák kezelésének a megoldása mindenképpen fontosak, míg a digitális platformok sérülékenysége sokat vitatott, és természetesen a médium meghatározta új lehetőségek új korlátokkal is járnak. Például a textuális rétegek egymásra helyezésével jobban érzékelhetővé, és könnyebben kezelhetővé vált volna a kihúzások és betoldások textológiai bemutatása. Az Arany család meséiben alsó indexbe került az, amit az eredeti kéz menet közben változtatott, míg felsőbe az, amire változtattak valamit. Ez a grafikus eljárás egyszerű, a ma leggyakrabban használt szövegszerkesztőkkel gyorsan létrehozható volt, ám az olvasást nem könnyíti meg. Természetesen az volna a legjobb, ha ugyanazon szöveg többféle médiumon és többféle megvalósításban is rendelkezésünkre állna egyszerre – ám ne legyünk telhetetlenek.

A szövegek egymás mellé tételének jelentősége – nem kis szó ez – *nagy*. Arany László meséin nemzedékek sora nőtt fel (jelen sorok szerzője is természetesen, és szinte mindenki, aki e bírálatot olvassa): olyan mesei fordulatok, narrációs klisék terjedtek el széles körben az *Eredeti népmesék* nyomán, melyek a mai napig meghatározzák azt, ami a sajátosan magyar mesemondás. Ez nem azt jelenti, hogy ezek a formulák csakis magyar jellegzetességek volnának, de hogy éppen ezek határozzák meg a magyar meséket, arról bizony sokat tehet Arany László vállalkozása. A most kiadott kéziratok azt mutatják, hogy Arany László beavatkozása a szövegekbe a legtöbbször stiláris jellegű volt. Ebből a textológiai eredményből pedig az is következik, hogy érdemes újragondolnunk mindazt, amit a magyar népmesei gyűjtemények és a folklór kapcsolatáról gondolunk. Azt persze, hogy az adatközlő és a közreadó változatai között különbség van, eddig is tudtuk, de itt végre kicsit pontosabban tetten érhető az a folyamat, amiképpen a szövegek munkába lettek véve. A Merényi László-féle mesekiadásokról, ha létrejönne-jöhetne egy hasonló kiadás, még inkább látszana a magyar népmese konstrukciós folyamata.⁸ (Már megint telhetetlen voltam.)

A probléma persze még tovább bonyolítható. Hiszen Aranyné és Arany Julianna sem feltétlenül tekinthetőek adatközlőnek abban az értelemben, amiként azt a modern folklorisztika érti. Mind a ketten koruk művelt női aktorai voltak, s ilyenformán már az ő meseformálásuk is tudatosan közvetített, tudatosan gyűjtött, lejegyzett, s minden bizonnyal stilizált-korrigált változatok összeállítását jelenti. A kéziratok rendezettek, a lejegyző kezeknek volt írásrutinja. Ez azért fontos, mert a mesék kritikai kiadása mintegy újrendezi az Arany család férfi és női tagjainak egymáshoz való viszonyát is. Eddig ugyanis az írástudásából (költészetéből és hivatalnoki munkájából) élő professzionális férfi és az ő nyomdokain haladó fiú mögött a női tagok kevésbé látszottak. A kiadás elő-

8 Erről lásd DOMOKOS Mariann, „A mesegyűjtő Merényi László: Történeti források akadémiai kiküldetéséről”, in *Folklór és történelem*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Folklór a magyar művelődéstörténetben 3, 139–163 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007).

tanulmányában ezért aztán fontos szerepet kapott a két nő karriertörténetének friss szemléletű és új adatok tömegét felvonultató rekonstrukciója. Ennek alapján – bár a tagok nevükkel nem léptek a nyilvánosság elé – egy XIX. századi polgárcsalád életének mindennapjai körvonalazódnak. Ugyan nem tudjuk, hogy mi indította a családot a mesék gyűjtésére és lejegyzésére, annyi mégis jól látszik, hogy a vállalkozásban részt vevők viszonylag művelt szereplői koruknak. (Ehhez ráadásul még az is hozzátartozik, hogy a gyerekek különböző életkorukban tértek vissza a kézirathoz.)

Bár jóval több minden van, mit nem tudunk, a partikuláris tudásunkból mégis kirajzolható valaminő kulturális gyakorlat. S ez a gyakorlat családi körön belül zajlik, kollektív és semmiképpen nem független attól, ahogyan a család a különböző társadalmi nemi szerepeket kezeli. A kiadás e távlatos kérdésekhez mértéktartóan, sőt mértékadóan közelít: összeszed mindent, amit tudunk lehet és kell, s minden egyes információ esetén külön mérlegeli azt, hogy mennyire verifikálható az. (Amikor azt a nem mellékes kérdést taglalja a kiadás, hogy vajon térben és időben behatárolhatóak-e a mesék, akkor leginkább az eddigi megoldási kísérletek bizonytalanságaira rámutatva nyitják ki és hagyják nyitva a kérdést.) Sejtésekbe is csak akkor bocsátkoznak a sajtó alá rendezők, ahol információhiány van – márpedig ez gyakran előfordul ebben az esetben. E sejtések között vannak nem lényegtelen, ám súlyuk miatt mégis megemlíthető; verifikálhatatlan, de szinte biztosan igaz állítások (például az, hogy Arany korai szocializációja a hagyományos népi kultúra közegében ment végbe). S vannak olyanok is, melyek a sajtó alá rendezők közvetett következtetései. Ezek közül az egyik legérdekesebb és a legkevésbé bizonyítható az, ahol amellettnél hoznak fel érveket, hogy az Arany család esetleg Arany Jánosnak segített volna a mesék gyűjtésével, amikor az akkor nagykorúsi tanár apa olvasókönyvet készült összeütni tanítványai számára. A sejtés nagyon helyesen csak sejtésként jelenik meg a szövegben (a 70. lapon). Azért is említettem épp ezt a példát, mert itt kevésbé éreztem erősnek az érvelést. Az egészen példátlan szövegmemóriával és stílusérzékkel rendelkező Arany ugyan miért is íratott volna le meséket a családjával a maga számára, ha egyszer ő maga szinte azonnal a megfelelő formára hozva tudta volna papírra vetni azokat? Én például úgy sejttem, hogy a mesék lejegyzése inkább olyan írásgyakorlat volt, melynek több köze lehetett a gyerekek neveléséhez, mint az apa foglalkozásához. Persze telhetetlen, aki bizonyítékot is vár tőlem.

A kötet felveti és alaposan körüljárja azt a kérdést, hogy mit gondolt és tudott Arany János és László a népi kultúráról. Előbbinek szinte egész életműve e kérdés körül forog, utóbbi a Kisfaludy Társaságba történő belépések a magyar népmesékről tartja székfoglalóját 1867-ben, mindketten így-úgy részt vesznek a Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatának munkálataiban. Nehéz hát apa és fia között éles határvonalat vonni, az egyes álláspontok szinte egymásba folynak. A kritikai kiadás e szétválasztást megteszi, ráadásul a vonatko-

zó részek nem egymás mellett szerepelnek. Arany János népiességről alkotott vélekedései és az ezzel kapcsolatos gesztusai (többek között saját művei) kivettek volna a kritikai kiadásból, ezért mindössze néhány oldalt kaptak, míg Arany László sokkal ritkább megszólalása részletesen ismertette és elemezte lett. (Külön figyelemre méltó Arany László szerzői jogi érzékenységének hangsúlyozása.) E távolság apa és fia között azonban elfedte azt, ami feloldhatta volna az Arany László megnyilatkozásaiban paradoxonnak ható kettőséget: egyfelől bírálta a túlzott szerzői beavatkozást a mesék szövegébe (például Merényi László esetében), másfelől azonban a mesék nyelvi megformálását a gyakorlatban és elméletben is kiemelten fontosnak tartotta. A paradoxont – és innentől az én okfejtésem következik – úgy oldhatjuk fel, ha az apa népiesség-felfogása felől közelítünk. Arany például a *Toldi* írásakor feltehetően olyan töredékes hőstörténetekkel találkozott Nagyszalontán, ahol Toldi Miklós Mátyás király udvarának tagja,⁹ s nem kis bátorságra vallott, hogy a hőst visszahelyezte a másik nagy király, Nagy Lajos udvarába, méghozzá egy töredékes lovagregény-paródia, Ilosvai Selymes Péter munkája alapján. (Hogy igaza volt, azt csak halála után bizonyította saját nagykőrösi tanítványa, Szilády Áron.)¹⁰ Mindez azt jelzi, hogy Arany számára a színhagyomány útján elérhető népi hagyományok már eleve roncoltak, töredékesek és torzítottak, s egy későbbi, már nem a nép „naiv” korából származó történet (ráadásul egy parodikus történet) segítségével korrigálta azt. Magyarán számára a népi eredetit filológiai munka révén kell újraalkotni. (Domokos Mariann és Gulyás Judit a 102. lapon mérlegelik, hogy mit is jelenthet az „eredeti” jelző Arany László kiadásának címében – ez hát egy újabb adalék a kérdéshez.) A *Toldi* nem attól népi, hogy utánozza a népit, hanem attól, hogy rekonstruálja azt, ami elveszett. (Bármily messze is állott e rekonstrukció a Vörösmarty Mihály képviselte úttól, Arany követte elődjét abban, hogy a hagyományt megalkothatónak fogta fel.)¹¹ Innen érhető lesz Arany László gesztusa is: a népmesék stiláris torzulásait korrigálni kell, ám meg kell őrizni mind szellemében, mind formájában valamit abból, amit autentikus népinek gondol. Ebből pedig az is következik, hogy a két Arany nem azt a népet és népi kultúrát kívánta rekapitulálni, melynek életkörülményeit,

9 Ehhez lásd a nem feltétlenül megbízható szövegű, de talán az említett tekintetben mégis használható kötetet: *Nagyszalontai gyűjtés*, gyűjtötte a Folklóre Fellows magyar osztályának nagyszalontai gyűjtő szövegsége, KODÁLY Zoltán közreműködésével szerk. SZENDREY Zsigmond, Magyar Népköltési Gyűjtemény 14 (Budapest: Kisfaludy Társaság – Athenaeum, 1924).

10 ILOSVAI [SELYMES] Péter, „Az híres neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história”, in *XVI. századbeli magyar költők művei: Harmadik kötet. 1540–1575*, kiad. SZILÁDY Áron, Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 4 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1883), 241–253, jegyz. 341–381, 341–362.

11 Ehhez lásd MARGÓCSY István, „Mi is az az epikai hitel?: Arany János koncepciójának »revíziója«”, in „Összel”: *Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, 229–246 (Budapest: Universitas Kiadó, 2018).

habitusát, mentalitását, szociokulturális, sőt nyelvi adottságait is ismerte, hanem azt, amelyet *már* nem ismert, mert az egy olyan letűnt múlt részese volt, amely a XIX. században már csak mesterségesen képzelhető vissza. Gondoljunk csak bele: Arany János az autentikus népi kultúra pusztulásának tapasztalatát a *Buda halálában* már bemutatja – azaz: nem a jelent, vagy nem pusztán a jelent fenyegeti a népi hagyományok elvesztése, hanem ez a folyamat minden civilizációs folyamat része és velejárója.

A fenti okfejtés arra volt példa, hogy milyen lehetőségeket nyitott meg az Arany család meséinek kritikai kiadása. Lehetne még apróságokon elmélázni, lehetne még ezt-azt, ami egy kritikában illik, írni. Egyetlen technikai jellegű probléma mellett nem megyek el szó nélkül: jó lett volna a mesékhez és a jegyzeteikhez egy részletes tartalomjegyzék, így nagyon nehezen lapozható a kötet. Jelen bírálat nem foglalkozott továbbá az *Eredeti népmesék* alapos recepciótörténetével (össze vannak gyűjtve a későbbi kiadások, melyek alapján a példátlan hatástörténet felrajzolható), a kiadvány folklorisztikai apparátusával, a mesék besorolásának kérdéseivel, a magyar népi hagyományokban való elhelyezhetőséggel, a találósokkal. Nem vagyok folklorista, s úgy éreztem, túl nagy merészség volna ilyen messzire menni. Majd valaki más. Önök se legyenek telhetetlenek.

Vaderna Gábor